

ДО ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ З ОВОЛОДІННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ

TO THE ISSUE OF ORGANIZING OF STUDENTS' SELF STUDY IN LEARNING FOREIGN LANGUAGE FOR SPECIFIC PURPOSES

Стаття присвячена проблемі організації самостійної роботи здобувачів вищої освіти немовних спеціальностей з іноземної мови за професійним спрямуванням. Розглянуто поняття самостійної роботи з іноземної мови, її структуру і варіанти її керівництва. Визначено дії викладача у процесі її організації та керівництва. Охарактеризовано ефективні засоби навчально-методичного забезпечення самостійної роботи з іноземної мови за професійним спрямуванням. Сформульовано вимоги та надані методичні рекомендації щодо її успішної організації. Проведено опитування серед здобувачів вищої освіти НУ «Чернігівська політехніка» з метою визначення їх рівня розвитку навчально-стратегічної компетенції, виявлення труднощів, з якими вони стикаються під час самостійної роботи та визначення необхідності розробки та впровадження Мовного Портфеля у практику викладання іноземної мови за професійним спрямуванням. Автори статті стверджують, що в нинішніх умовах розвитку вищої профільної освіти запровадження Мовного Портфеля є методично обґрунтованим і необхідним, оскільки він забезпечує здобувачів критеріями визначення рівня володіння іноземною мовою на певний відрізок часу, механізмами самоконтролю, планування процесу власного навчання та ілюструє досягнення у вивченні іноземної мови, що важливо при влаштуванні на роботу. Наголошується, що від організації самостійної роботи здобувачів залежить результативність опанування іноземної мови. Автори статті вважають, що запровадження Мовного Портфеля у комплексі із використанням навчально-методичного забезпечення у формі дистанційного електронного курсу та з урахуванням цілей і змісту професійної підготовки майбутніх фахівців є найефективнішим способом такої організації самостійної роботи здобувачів вищої освіти немовних спеціальностей під час опанування іноземної мови за професійним спрямуванням.

Ключові слова: самостійна робота, здобувачі вищої освіти немовних спеціальностей, іноземна мова за професійним спрямуванням, автономія, навчальна компетенція, Європейський Мовний Портфель.

The article is devoted to the problem of organizing students' self-study in learning foreign language for specific purposes. The concept of self-study, its structure and the ways of its management are reviewed. The actions of a teacher in the process of its organization and management are defined. The most effective means of educational and methodical provision are characterized. The requirements for students' self-study in learning foreign language for specific purposes are formulated and recommendations for its successful organization are given. A survey was conducted among the students of Chernihiv National Polytechnic University in order to determine the level of development of their educational and strategic competences, identify the difficulties they face and determine the need to design and implement a Language Portfolio in the practice of teaching a foreign language for specific purposes. The authors of the article claim that implementation of Language Portfolio is methodologically justified and necessary, since it provides students with the criteria for determining the level of foreign language proficiency, mechanisms of self-control, planning and illustrates achievements in learning a foreign language, which is important for their future employment. It is emphasized that the effectiveness of learning a foreign language depends on the way of organizing and managing of students' self-study. The authors of the article consider that implementation of Language Portfolio together with the use of educational and methodological provision of the subject in the form of an electronic course and taking into account the goals and content of the professional training of future specialists is the most effective way of organizing students' self-study in learning foreign language for specific purposes.

Key words: self-study, students of nonlinguistic specialties, foreign language for specific purposes, European Language Portfolio.

УДК 378.147:81
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/55.3.32>

Шевченко Ю.В.,
ст. викладач кафедри іноземної
філології

Національного університету
«Чернігівська політехніка»

Дивнич Г.А.,
канд. наук з держ. упр.,
доцент кафедри іноземної філології
Національного університету
«Чернігівська політехніка»

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. На сучасному етапі інтеграції України до Європейського освітнього та наукового простору одним із пріоритетних завдань вищої професійної освіти є підготовка фахівців здатних до самостійного навчання упродовж всього життя, що сприятиме їхньому постійному професійному самовдосконаленню, спонукатиме до творчого та наукового пошуку. Результативність підготовки успішних високо кваліфікаційних фахівців великою мірою

залежить від організації самостійної роботи здобувачів вищої освіти.

Особливо актуальна проблема організації самостійної роботи (СР) під час вивчення іноземної мови (ІМ), оскільки специфіка дисципліни потребує великої кількості часу на її опанування і самостійної роботи над нею впродовж всього життя. Відповідно до Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах, 2/3 загального обсягу часу відводиться на самостійне вивчення дисципліни. Водночас, практичні цілі навчання «Іноземної мови за

професійним спрямуванням” (ІМПС) на немовних спеціальностях передбачають підготовку спеціалістів, які володіють ІМ на рівні, що дозволяє здійснювати безпосереднє спілкування із зарубіжними партнерами у професійній діяльності. Такий кінцевий результат, зважаючи на невелику кількість годин аудиторної роботи може бути досягнутий тільки завдяки належній організації самостійної роботи (СР) здобувачів вищої освіти у процесі вивчення дисципліни.

Тому актуальним постає питання вдосконалення форм організації та керівництва СР з урахуванням сучасних умов навчання, цілей і змісту професійної підготовки фахівців та необхідності пошуку найефективніших засобів СР здобувачів для успішного опанування ІМПС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема дослідження СР під час вивчення ІМ завжди викликала значний інтерес серед українських та зарубіжних дослідників. Різні аспекти СР у процесі вивчення ІМ розглянуто у численних дослідженнях науковців (Н.Ф. Коряковцева, П.І. Підкасистий, Г.М. Бурденюк, В.А. Козаков, Н.В. Ягельська, Т.М. Каменєва, Ю.В. Шишковська, Н.З. Магазова, О.П. Биконя, L. Dam, D. Little, P. Bimmel, W. Littlewood, C. Barret, M. Muller, A. Dobson та ін.).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри значний інтерес дослідників до теми, проблема організації СР з оволодіння ІМПС здобувачами вищої освіти недостатньо досліджена і викликає певні труднощі, що не дозволяє повною мірою реалізувати потужний потенціал СР як невід’ємного компонента навчання ІМ на немовних спеціальностях.

Мета статті – розглянути специфіку організації СР з ІМПС здобувачів вищої освіти, охарактеризувати засоби навчально-методичного забезпечення СР та, на основі результатів дослідження проведеного в НУ “Чернігівська політехніка”, обґрунтувати необхідність впровадження Мовного Портфеля як ефективного засобу СР з ІМПС для здобувачів немовних спеціальностей.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній психолого-педагогічній літературі існують різні підходи до визначення поняття «самостійна робота». Проаналізувавши різні тлумачення даного поняття (дослідження А.М. Алексюк, А.А. Аюрзанайна, В.К. Буряка, П.І. Підкасистого, В.А. Козакова, Б.П. Єсипова, Т.А. Алмазової), можна зазначити, що самостійна робота – явище багатоаспектне і різні автори виділяють в якості головних ті чи інші ознаки та структурні ланки.

У нашому дослідженні під самостійною роботою з ІМПС ми, слідом за Н.В. Ягельською, розуміємо форму організації та реалізації навчально-пізнавальної діяльності, яку спрямовує і контролює викладач або сам студент

у відповідності з програмою навчання та індивідуальними потребами на аудиторних заняттях або у позааудиторний час з метою оволодіння професійними знаннями, навичками й уміннями [6].

Організація СР здобувачів вищої освіти з оволодіння ІМПС потребує комплексного підходу. Аналіз наукових досліджень і особистий досвід організації СР на немовних спеціальностях, дозволяють сформулювати такі вимоги для її успішної організації:

- мотиваційне забезпечення самостійної діяльності;
- врахування рівня готовності здобувачів до самостійної діяльності;
- наявність комплексу навчально-методичного забезпечення СР;
- вибір форм організації СР залежно від цілей та етапу навчання;
- здійснення індивідуального і диференційованого підходів;
- врахування цілей, етапу фахової підготовки здобувачів;
- узгодженість змісту СР з ІМПС зі змістом фахових дисциплін;
- систематичність і регулярність;
- здійснення контролю та самоконтролю.

Педагогічне керівництво СР здійснюється у формі порад, консультацій, контролю за ходом та якістю її виконання. Викладач має спланувати, якого змісту і обсягу буде СР, дібрати завдання з поступовим зростанням рівня самостійності та автономності, проконсультувати щодо послідовності виконання, вимог до результатів і критеріїв оцінювання, індивідуалізувати роботу, здійснюючи диференційований підхід до кожного здобувача.

Таким чином, організація СР з ІМПС включає такі дії викладача:

- планування : визначення цілей, методів і засобів їх досягнення;
- організація: забезпечення взаємозв’язку окремих компонентів системи навчальної діяльності;
- контроль за здійсненням етапів діяльності з наступною корекцією, що забезпечує досягнення поставлених цілей;
- рефлексія (аналіз досягнутих результатів та ефективності застосованих методів, прийомів та засобів навчання).

Самостійна навчальна діяльність здобувачів – це складна система таких елементів, як взаємодія між здобувачем, викладачем і предметом вивчення; формування навичок і розвиток умінь в різних умовах (в аудиторії і вдома); зовнішній і внутрішній контроль/ самоконтроль за навчальною діяльністю, що виконується з різним ступенем самостійності [3, с. 247].

Найбільш типовими варіантами взаємодії за характером управління СР здобувачів можна виділити такі: а) повністю керована викладачем

самостійна діяльність здобувачів; б) повністю опосередковано-керована викладачем самостійна діяльність здобувачів; с) частково опосередковано-керована викладачем самостійна діяльність здобувачів.

Таким чином, СР здобувачів з ІМПС може керуватися безпосередньо повністю/частково викладачем і опосередковано за допомогою навчально-методичного забезпечення з дисципліни.

Розглянемо засоби навчально-методичного забезпечення СР з ІМПС, оскільки саме від них великою мірою залежить результативність СР.

Проаналізувавши низку методичної літератури, можна виділити такі основні засоби забезпечення СР з ІМПС: методичні вказівки для СР розроблені викладачами згідно змісту робочої програми з вивчення дисципліни, комп'ютерні навчаючі програми, мобільні додатки з вивчення ІМ, дистанційні електронні курси, Мовний Портфель.

Методичні вказівки для СР з ІМПС мають бути комплексом навчальних матеріалів, організованих у певну методичну систему відповідно до конкретних цілей навчання, що допомагає організувати самостійну діяльність здобувачів структурою, логікою, постановкою завдань, контрольними тестами з обов'язковими ключами для самоконтролю.

Сучасне покоління ЗВО – це покоління людей інформаційного суспільства. В епоху діджиталізації особливо ефективними засобами навчально-методичного забезпечення СР є інформаційно-комунікативні технології (ІКТ). Впровадження ІКТ у навчальний процес з ІМПС додає нового статусу СР в рамках якої навчання стає керованим та контрольованим, створює умови для вироблення умінь працювати самостійно, дає можливість здійснити диференційований та індивідуальний підхід як у виборі матеріалу, так і в темпах роботи. Дистанційні електронні курси (ДЕК) суттєво оптимізують СР. Для створення ДЕК можна вдало скористатися такими інструментальними системами як Moodle, Blackboard, IBM Learning Space та ін. У НУ «Чернігівська політехніка» розробляються і впроваджуються ДЕК на системі Moodle і, як показують результати навчання, є ефективним засобом організації СР особливо в сучасних умовах дистанційного навчання в Україні під час військового стану, оскільки із-за повітряних тривог та вимикання електрики дуже часто здобувачі не мають змоги доєднатися до відео занять і змушені самостійно надолужувати пропущений матеріал та розвивати іншомовні професійно орієнтовані комунікативні компетентності.

Великі можливості для активізації СР надає проходження мовних курсів на платформах Coursera, Prometheus, Pearson English Portal та ін.

Важливим завданням викладача ІМПС є формування навчальної компетенції та здатності

здобувачів до автономного самостійного здійснення навчальної діяльності з опанування ІМПС.

Автономність дій здобувачів передбачає усвідомлення основних компонентів навчальної діяльності з опанування ІМПС, здатність до самостійного керування даною навчальною діяльністю, до критичної рефлексії та здатність до саморозвитку у процесі навчальної діяльності.

Одним з найефективніших засобів СР, що сприяє розвитку саморефлексії та автономності до вивчення ІМПС можна вважати Європейський Мовний портфель (ЄМП, Language Learning Portfolio), запропонований до використання в Загальноєвропейських рекомендаціях з мовної освіти, який виконує як педагогічну, так і звітну функції [1].

Рада Європи рекомендує використовувати ЄВМ з метою уніфікації рівнів володіння ІМ, підвищенні мотивації до навчання, стимулювання самоосвіти та самооцінки у процесі оволодіння ІМ. ЄМП використовується у складі цілісного навчально-методичного комплексу (підручника, робочого зошита, аудіо матеріалів тощо) для опанування ІМ у навчальних закладах різних рівнів у багатьох країнах і є перспективним для України. Адже, дотримання міжнародних стандартів в умовах об'єднаної Європи сприяє розвитку академічної мобільності. Але на жаль, як свідчать наші дослідження, ЄМП майже не використовується на немовних спеціальностях вищих закладів нашої країни (за винятком деяких закладів, що готують спеціалістів економічного профілю, впроваджуючи професійно орієнтований Мовний Портфель розроблений Ягельською Н.В. та Ніколаєвою С.Ю. 2004).

Ми вважаємо, що в нинішніх умовах розвитку вищої профільної освіти запровадження ЄМП у процес викладання ІМПС на немовних спеціальностях є методично обґрунтованим і необхідним, оскільки він забезпечує здобувачів критеріями визначення рівня володіння ІМ на певний відрізок часу, механізмами самоконтролю, планування процесу власного навчання, інструкціями та рекомендаціями для набуття іншомовної компетенції та ілюструє досягнення у вивченні ІМ, що важливо при влаштуванні на роботу та наданні даної інформації про власника ЄМП всім зацікавленим сторонам.

З метою визначення необхідності розробки та впровадження ЄМП у практику викладання ІМПС НУ «Чернігівська політехніка», було проведено опитування серед здобувачів різних років навчання технічних і гуманітарних спеціальностей, які навчаються в НУ «Чернігівська політехніка». Загалом, в опитуванні взяли участь 262 респонденти. Серед них, 61,1 % – здобувачі першого року навчання, 21,4 – четвертого року навчання і 17,6% – другого року навчання. Більшість відмітили свій рівень англійської як середній, 5%

оцінили свій рівень як високий і 19,8% – як низький. 46,6% опитаних зазначили, що вивчають англійську мову самостійно.

Найбільш значимим та цінним у процесі самостійного вивчення ІМ, серед наданих варіантів, здобувачі обрали можливість самостійно виявляти власні прогалини («зони розвитку») у вивченні ІМ, що, на нашу думку, є важливою передумовою для ефективної організації СР з підвищення власного рівня іншомовної компетентності. На другому місці, за результатами анкетування, знаходиться можливість самостійно визначати теми для вивчення, що наводить на думку про свідоме ставлення здобувачів до процесу вивчення ІМПС як інструменту для виконання майбутніх професійних та особистих завдань. І третє місце посіла можливість самостійно планувати процес вивчення ІМ, що може бути реалізована саме в рамках самостійного навчання. Досить високу підтримку отримали варіанти: «можливість самоконтролю за результатами вивчення англійської мови», «можливість відстежувати отримувані компетентності» та «можливість самостійно визначати свій рівень англійської мови» (див. Рис. 1).

У той же час, серед труднощів, здобувачі відзначають складність в організуванні свого часу, підборі навчального матеріалу та загалом складність навчання без сторонньої допомоги (див. Рис. 2).

Таким чином, якщо підсумувати вище зазначені відповіді, маємо відмітити зацікавленість здобувачів у самостійному вивченні ІМ, розуміння важливості самоконтролю та індивідуального підходу до змістового наповнення даного процесу. У той же час, як провідні труднощі, відзначали брак часу, невміння ефективно його розподілити для освітніх потреб.

Таким чином, для організації результативної СР в рамках вивчення ІМПС, здобувачам вищої освіти НУ «Чернігівська політехніка» необхідна певна рамкова структура, яка б відповідала на запитання на якому етапі вони знаходяться зараз, куди необхідно рухатись далі, які є для цього можливості і як контролювати свій прогрес. Все це можна забезпечити впровадженням Мовного портфеля у процес СР з опанування ІМПС. Важливість його впровадження у освітній процес підтверджується і тим фактом, що хоча 70,2% респондентів розглядають власні результати ІМ як конкурентну перевагу при працевлаштуванні, лише 35,1% зберігають власні досягнення у вивченні ІМ. Водночас, великий відсоток здобувачів, які мають труднощі з самоорганізацією, свідчать про необхідність контролю зі збоку викладача на початковому етапі впровадження ЄМП, поки це не стане звичкою. Дані результати свідчать про наявну потребу студентської спільноти до систематизованого процесу самостійного вивчення ІМ та відслідковування його результатів на індивідуальному рівні. Одним з механізмів задоволення даної потреби і є створення Мовного портфеля.

Отже, результати нашого опитування підтверджують необхідність розробки МП та його інтегрування у навчальний процес з оволодіння ІМПС на немовних спеціальностях у НУ «Чернігівська політехніка».

Розглянемо структурні компоненти ЄМП відповідно до Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти [1]. ЄМП повинен складатися з трьох розділів: Мовний Паспорт (Language passport), Мовна Біографія (Language Biography) та Досьє (Dossier). Така структура дозволяє відобразити актуальний рівень володіння ІМ власника

Рис. 1. Узагальнені результати опитування здобувачів щодо чинників, які є для них важливими під час самостійного опанування ІМ

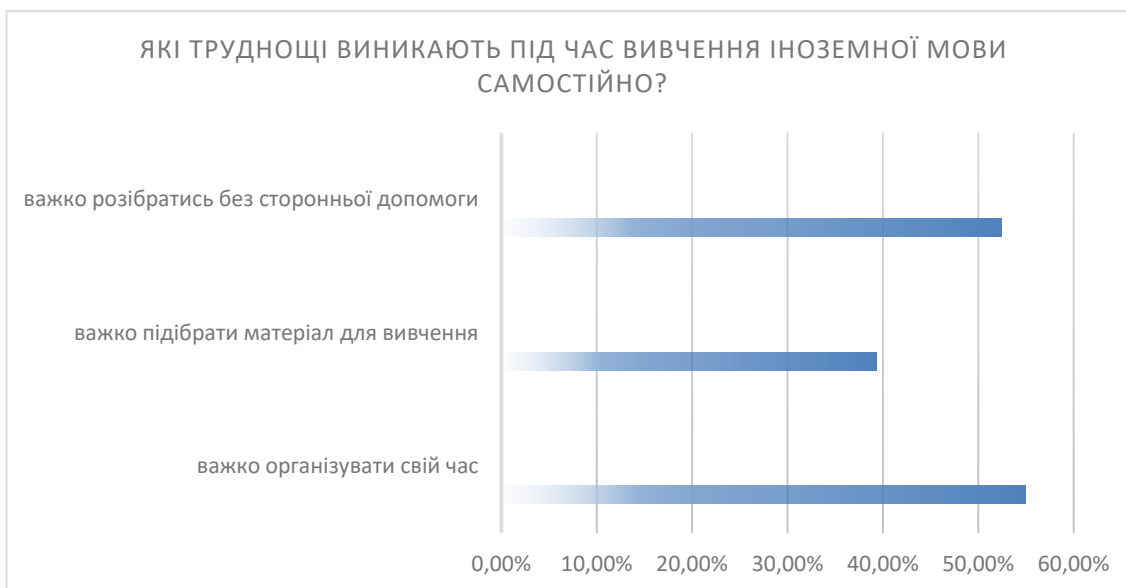

Рис. 2. Узагальнені результати опитування здобувачів щодо труднощів, які у них виникають у них під час самостійного вивчення ІМ

МП, зібрати цінну інформацію про мовні компетенції, тобто залучити студента до організації навчального процесу, підвищити рівень відповідальності за свою роботу, активізувати прагнення до самовдосконалення [2, с. 78].

Розділ “Мовний паспорт” складається з двох таблиць. В таблиці “Кваліфікації, сертифікати” вказується власний рівень володіння ІМ та складання екзаменів. У таблиці “Досвід вивчення ІМ” здобувач має документально підтвердити свій досвід вивчення або використання ІМ під час перебування за кордоном, участі у конференціях і проєктах, тощо.” Блок самооцінки”, який складається з таблиць самооцінки та оціночних шкал, дозволяє власникові портфеля визначити свій рівень володіння ІМПС та прослідкувати власний прогрес у навчанні протягом курсу.

Зазначимо, що колектив авторів програми “English for Specific Purposes. National Curriculum for Universities” описують у програмі шкалу самооцінювання професійних мовленнєвих вмінь та надають контрольний перелік професійних мовленнєвих вмінь для само оцінювання [7, с. 25], що стане в нагоді при розробці Мовного портфеля.

Другим обов'язковим компонентом ЄМП є мовна біографія («Language Biography»), яка використовується, щоб установити проміжні цілі, перевірити власні досягнення в навчанні, зареєструвати значущі етапи мовного й міжкультурного спілкування. Мовна біографія повинна містити:

- план роботи з дисципліни (семестр, курс);
- таблиць оцінювання викладачем рівня володіння здобувачем ІМ (який заповнюється у вигляді графіка із зазначенням виду мовленнєвої діяльності);

– таблиць самооцінки власних досягнень, що дає змогу розвивати об'єктивну самооцінку. За графіком легко простежити ріст, стабільність чи спад знань; він є ефективним чинником розвитку самоаналізу та самооцінки власних досягнень;

– аркуш фіксування результатів («Self-assessment of my records»), який здобувач обов'язково заповнює в кінці кожної теми, де констатує здобуті особисті досягнення з різних видів мовленнєвої діяльності, а також визначає свій рівень володіння ІМ (в обсязі вивченої теми).

Розділ “Досьє” повинен містити всю інформацію, що підтверджує володіння певними вміннями: тези статей, виступи на наукових конференціях, участь у міжнародних проєктах, грантових програмах, сертифікати проходження мовних курсів тощо. Як зазначають Ходцева А. О. та Астаніна Н.В. з досвіду пілотування ЄМП для економістів, цей розділ дозволяє студентам повністю проявити свій творчий потенціал, бо вони мають право самостійно вирішувати якими саме матеріалами найкраще проілюструвати рівень досягнутих компетенцій з ІМ, як їх найдоцільніше розташувати та оформити [3, с. 147].

Мовний портфель може бути у формі веб-портфоліо і відкриває для здобувачів широкі можливості у плані оформлення персональної сторінки в Інтернеті, презентації своїх успіхів та досягнень, мотивує їх на отримання максимальних результатів у навчанні та науково-дослідній діяльності. Портфоліо – це самореклама, де молодий фахівець презентує усі свої кращі досягнення, зокрема іншомовні навички та вміння. Таким чином, МП здобувача виконує і функції самопрезентації, працевлаштування, мотивації, розвитку особистих та професійних компетентностей [2, с. 82].

Створення мовного портфеля дозволяє зробити процес опанування ІМ більш прозорим та ясным для студентів, допомагаючи їм розвивати здатність до цілепокладання та самооцінювання, таким чином надаючи їм можливість поступово збільшувати свою відповідальність за власне навчання та мотивацію до навчальної діяльності упродовж усього життя [4, с. 145].

Впровадження ЄМП у процес оволодіння ІМПС означає вихід на новий рівень самосвідомості здобувачів вищої освіти, де вони обирають, оцінюють, контролюють процес навчання, роблячи його безперервним і сталим.

Висновки. Отже, ЄР з ІМПС здобувачів вищої освіти є надзвичайно важливою складовою навчального процесу, яка визначає його результативність. Лише за умови її належної організації можна створити таку атмосферу навчального процесу, коли частка безпосередньої участі здобувачів у вивченні ІМПС максимально збільшується, вони починають відчувати необхідність працювати самостійно, формується їх готовність до безперервної самоосвіти, і запровадження ЄМП у комплексі із навчально-методичним забезпеченням ЄР у формі дистанційного електронного курсу є найефективнішим способом такої організації ЄР під час опанування ІМПС.

Перспективою подальших розвідок у контексті нашого дослідження, вважаємо за необхідне спроектувати та дослідити застосування електронного МП як ефективного інструменту оптимізації ЄР з оволодіння ІМПС здобувачів вищої освіти немовних спеціальностей НУ «Чернігівська політехніка».

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання. Науковий редактор С.Ю. Ніколаєва. – Київ: Ленвіт, 2003. – 273 с.
2. Луніна О.М. Використання мовного портфеля у викладанні англійської мови студентам-менеджерам. *Сучасні проблеми управління підприємствами: теорія та практика*: матеріали міжнар.наук.-практ. конф., 18-19 березня 2019. С. 78-82.
3. Ходцева А. О., Астаніна Н.В. Європейський мовний портфель як ефективний засіб самостійної роботи студентів. *Професіоналізм педагога: в контексті Європейського вибору України*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 20-22 вересня 2007. Ч. 2 С. 145-148.
4. Шевченко Ю.В. До проблеми організації самостійної роботи студентів у процесі навчання іноземної мови за професійним спрямуванням. *Мови професійної комунікації: лінгвокультурний, когнітивно-дискурсивний, перекладознавчий та методичні аспекти*: матеріали міжнар.наук.-практ.конф., 17 квітня 2014р. Київ "Кафедра" 2014. С. 246-248.
5. Шевченко Ю.В., Биконя О.П. Шляхи підвищення мотивації до вивчення іноземної мови за професійним спрямуванням. *Інноваційна педагогіка*: науковий журнал. 2021. № 35. С. 142-147.
6. Ягельська Н.В. Методика організації самостійної роботи студентів з англійської мови з використанням мовного портфеля: Автореф. дис. канд.пед.наук: 13.00.02 / Київський національний лінгвістичний університет. – К., 2005. – 23 с.
7. English for Specific Purposes. National Curriculum for Universities. Програма з англійської мови для професійного спілкування. Колектив авторів: Г.Є. Бакаєва, О.А. Борисенко, І.І. Зуєнок, В.О. Івашева, Л.Й. Клименко та ін. – Київ: Ленвіт, 2005 – 119 с.